

Bu 'Yol' Nereden Gelir?
(Anadolu Aleviliğinin Başlangıcını Aramak)*
Erdal GEZİK

Geride bıraktığımız son otuz yılda Alevilik çalışmalarının önemli bir halkasını, bu inancın Anadolu'da ortaya çıkışı hakkında yapılan tartışmalar oluşturdu. Bu çalışmaları takip eden herkes, hüküm süren tekil anlayışlar ve yorumların tekrarının ne kadar yoğun olduğunu fark etmekte gecikmez. Bunların birçoğunda Anadolu Aleviliğinin tarihsel başlangıcı olarak iki dönem öne çıkmaktadır: 13. ve 15-16. yüzyıllar. Birinci dönem, Hacı Bektaş-i Veli çevresinde odaklanırken,¹ ikincisi daha çok Safevi müdahaleleri ve Şah İsmail etrafında şekil almaktadır. Şüphesiz her iki dönem Aleviliğin bu topraklarda geçirdiği önemli evreleri temsil etmektedir, fakat bir bütün olarak Alevileri oluşturan grupların tarihini bu iki döneme hapsetmek Alevi gerçekliğiyle uyuşmakta mıdır?

Aslında bu iki döneme olan ilgiyi son otuz yılla sınırlamak da doğru değildir. İttihat ve Terakki'yle başlayan Alevilik çalışmalarını esas alırsak, bunun aşağı yukarı bir yüzyıllık geçmişi vardır.² Ve geçen bir asır boyunca bu temalar çevresinde sayısız ürün yaratılmış olsa da, bunların Aleviliğin bu topraklardaki tarihsel kökeni ile ilgili sorulara tatmin edici cevaplar verdiğini

* Bu makale ilk olarak Birikim Dergisi'nin 309/310. sayısında (2015) yayımlanmış olup, yazar tarafından yeniden gözden geçirilerek, şu çalışmada yayınlanmıştır: İmran Gürtaş & Yalçın Çakmak (Der.) (2015), *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel*, İstanbul: İletişim Yayınları.

1 Türkiye'de yürütülen Alevilik-Bektaşilik çalışmaları, doğal bir geçmiş ilgisini fazlasıyla aşmaktadır. Bu alanda önemli bir referans olan Bedri Noyan'ın bir çalışmasının girişinde sarf ettiği şu ifadeler bu meşguliyetin ne anlama geldiğini yeterince ifade etmektedir: "Bektaşilik Kur'an'ının gerçek anlamını, dış değil içi anlamını ele alan, İslam'ı Türk milletinin dini haline getirmeyi amaç edinen bir düşünce sistemi idi...Bektaşilik bir tarikat değil, geniş bir hoşgörü, bütün dünya milletlerini ve dinlerini sarabilen bir fikir sahibi olma zenginliğine sahip olarak, Türk'ün İslamıdır, Türk'ün dini anlayışıdır." Bedri Noyan Dede Baba, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, Cilt 1, Ardıç Yayınları, İstanbul, 1998, s. XXVI.

2 Elbette bu çalışmaların ilkeleri olarak yalnızca Mehmet Fuat Köprülü, Ahmet Refik Altınay veya Abdülbaki Gölpınarlı gibi isimleri anmak yeterli olmaz. Alevilik araştırmalarını bu konularla profesyonel düzeyde ilgilenmiş kişilerden daha fazla, resmi, yarı resmi görevliler veya amatör sıfatlarla çalışma yapmış kişiler de belirlemiştir. Bu açıdan Baha Sait, Hasan Reşit Tankut ve Mehmet Şerif Fırat gibi isimlerin tarihsel algıları şekillendirme konusunda çok daha etkili olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

söylemek zordur. Bu yüzden, halen günümüzde, yirmi-otuz veya elli-altmış yıl önce yapılan tartışmaların benzerlerinin sürdürüldüğüne tanıklık edilebilir.

Bu durumu biraz daha yakından irdelemek için, birkaç saptamayı şimdiden yapmak gerekmektedir. Her şeyden önce Aleviler ve Alevilik kavramlarının tam olarak neyi ve hangi grupları dâhil edip etmediği konusunda bir netlik getirmek gerekiyor. Bugünkü Türkiye sınırları içerisinde Alevi olarak nitelendirilen farklı alt gruplar vardır: Bektaşiler, Kızılbaşlar, Tahtacılar, Nusayriler, Dersim merkezli ocaklar ve talipleri, Çepniler vs. Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nu esas alırsak bu silsileye Dürzüler, Kakailer, Şabaklar, Ehl-i Haklar gibi grupları da dâhil etmek gerekmektedir.³ Tarihsel olarak varlığı bilinen ama zaman içerisinde başka gruplar içinde erimiş akımları da dâhil edecek olursak, bu liste çok daha uzayacaktır.⁴ Peki, bütün bu gruplar için Alevilik aynı şeyleri mi ifade etmektedir? Eğer Aleviliği Ali ve Ehl-i Beyt bağlılığı ve sevgisi olarak tanımlarsak cevabımız, evet olacaktır; fakat bu tanımlamaya Anadolu'daki Alevilerin önemli bir bölümünün temel dinsel buluşması olan cem merasimini de dâhil edersek, bu gruplardan en azından Nusayriler ve Dürzüler gibi iki önemli tarihsel aktörü saf dışı bırakmamız gerekmektedir. Yine bir alt kıstas olarak ocak ailelerinin sahip olduğu konumu esas alırsak, Bektaşileri de bu listeden çıkartmalıyız. Sorun bunun da ötesinde daha karmaşık bir hal alabilir. Örneğin Anadolu Alevilerinin –Bektaşiler ve Nusayriler hariç- büyük bölümü için musahiplik ikrarı vazgeçilmezlerden birisidir. Buna rağmen musahipliğe de bu gruplar tarafından farklı açıklamalar getirildiği ve farklı ritüellerle beslendiğine tanıklık edildiği görülür. Yine örneğin, musahiplik geleneğinin, Bektaşiler gibi önemli bir Alevi grubunda olmamasına rağmen, Alevi veya Şii tanımlamasına dâhil olmayan Ezidiler arasında da aynı ağırlıkla yaşatılmasını dikkate almak gerekir. Bu tespitleri çoğaltabiliriz, fakat en azından buraya kadar sıralananlardan hareketle şu soruları sormak yerinde olacaktır: Cem merasiminin kimi Alici gruplar da olmamasını nasıl değerlendirmeliyiz? Ya da, ocak ailelerinin kimi Alevi gruplarında belirleyici varlığını, sonradan ortaya çıkmış popüler bir dervişçilik ürünü olarak mı görmek gerekiyor, yoksa ocakların örgütsel bütünlükleri çok daha eskilere giden bir geleneğin evrimini mi temsil etmektedir? Keza, musahipliğin farklı açıklamalarını zaman içinde iletişim kopukluğundan dolayı oluşmuş varyantlar olarak mı değerlendirmeli, yoksa farklı tarihsel geçmişe

3 Kimi sorunlar içermesine karşın, sıralanan bu gruplar arası benzerlik ve ayrışmaları kategorileştirme çabasını taşıyan ve halen güncelliklerini koruyan şu çalışmalara bakılabilir: Klaus E. Müller, *Kulturhistorische Studien zur Genese pseudo-islamischer Sektengebilde in Vorderasien* (Studien zur Kulturkunde, 22), Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1967; Matti Moosa, *Extremist Shiites: The Ghulat Sects*, Syracuse University Press, Londra, 1992. Her iki çalışmanın en zayıf halkasını Alevilik ile gnostik, erken Hristiyanlık veya Pavlikanlık türü akımlarla ilişki kurma çabası oluşturur.

4 15-17. yüzyıl örnekleri için bkz., Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kuraltanımaz Kulları - İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992. Belirtmek gerekir ki Aleviliği, bu kitaplarda anlatılan Kalenderî, Haydari veya Abdal adı altında anılan grupların toplamı olarak görmek yanlış olacaktır. Düzensiz veya 'başiboş' Alici gruplar ile ocaklar veya dergâhlar çevresinde örgütlenmiş Alevi toplulukları arasında uyumsuzlukların olabileceğini de hesaba katmak gerekmektedir.

sahip teolojik ve kültürel oluşumların ürünü olarak mı?⁵

Bu somut sorulara cevap aramak yerine, son yüzyılın Alevi tarihçiliği, başlangıçtan itibaren belirlediği konular, saptamalar ve dönemleştirme eğiliminden, buna benzer bir dizi sorun ve kaynak yetersizliğine rağmen vazgeçmemiştir.

Tarihsel olarak 13. yüzyılla başlamak, Anadolu Aleviliğini Bektaşilik ekseninde anlamamız için doğru olabilir; fakat bu görüş, Aleviliğin Anadolu'ya yalnız bir güzergahdan giriş yaptığını esas alır ki, bu da o dönemde faal olduğu bilinen birçok karizmatik derviş, dergâh, tarikat ve akımın etkisinin yok sayılması anlamına gelir. Bunun da ötesinde, bu yaklaşım, günümüz İran, Irak ve Suriye gibi coğrafyalarda Arap, Kürt, İran kökenli olup Ehli- Haq, Ezidi, Nusayri, İsmaili veya Dürzilik gibi Alevilikle değişik oranda ortak değerler taşıyan ve Anadolu'ya daha erken dönemde etki yapmış olabilecek grupların rolünü tamamıyla dışlar. Örneğin, 10. ve 11. yüzyıllarda oluşmuş Ali ve Salman'ı esas alan tarihsel gulat geleneğine oldukça yakın duran ve bugünkü Suriye topraklarında etkinliği o dönem başlamış Nusayriliğin, 13. yüzyıl öncesi Anadolu'da izleri sürülebilir mi?⁶ Ya da, güçlü örgütsel ve düşünsel faaliyetleriyle bilinen ve 13. yüzyıl öncesi Diyarbakır (ve hatta Erzincan) gibi yerlerde hücreler oluşturduğuna dair veriler olan İsmailileri bu bağlamda nasıl değerlendirmeli? 11. yüzyılda ortaya çıkmış ve bir İsmaili-Fatimi türevi olan Dürzilik örneği bize, Suriye hattının henüz bu erken dönemde bile çok yoğun ana akım Şiilik ve Sunnilik dışında oluşumların örgütsel faaliyetlerine tanıklık ettiği ve bunun Anadolu'ya muhtemel etkileri unutulmamalıdır.⁷

Aleviliği, Safevi-Osmanlı çatışması etrafında ve Safevilerin müdahaleleriyle açıklamak da aynı derecede cevaplanmamış bir dizi sorun içermektedir. Her şeyden önce bu, Anadolu'da faal olan

5 Aleviliği belirleyen temel inanç ritüelleri ve prensipleri hakkında şimdiye kadar detaylı tarih çalışmaları yapılmamıştır. Cem veya musahiplik gibi temel olgular oldukça tarihsel ve yoğun yaşanmış (ve Alici olmayan grupları da kapsayan) bir evrimin ürünü oldukları unutulmamalıdır. Alevilik tarihini bu temel olguların izlerini sürmeden yazmak, Alevi tarih yazımında varolan kopuklukların önemli nedenlerinden biridir.

6 Ghulat olarak tanımlanan inançlar içerisinde doğrudan erken dönem izlerini taşıyan Nusayrilik için bkz. Yaron Friedman, *The Nusayrî – 'Alawîs: An Introduction to the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria*, Brill, Leiden, 2010. Nusayriliğin Adana ve Mersin'e kadar varlık göstermesine rağmen, yalnızca Arapça konuşan toplulukla sınırlı kalmış olması düşünmeye değerdir. Zira Orta Doğu'da bu tür dini gruplar ile etnik kimlikler veya kültürel coğrafyalar arası ilişkiler irdelenmesi gereken bir husus olarak durmaktadır.

7 İsmaililiğin Anadolu'daki akımlar üzerindeki etkisi başlı başına araştırılması gereken bir konudur. Aktif bir örgütsel ve yayılma özelliği göstermiş İsmaililer'in, kuzey Suriye ve kuzey-batı İran'da henüz 10. yüzyılda bile aktif merkezlere sahip oldukları bilinmektedir. İsmaili propagandistlerin Anadolu'yu es geçmiş olmaları ihtimal dışıdır. Yine de onların, Anadolu'da ne bu erken dönemde ne de sonrası örgütsel merkezleri oldukları bilinmemektedir. Köprülü, İsmaili etkisini Batiniye olarak tanımlayıp 12. yüzyıldan başlatmakta ve bunun Nizari İsmailileri aracılığıyla gerçekleştiğini iddia etmekteydi. Bkz. Mehmet Fuad Köprülü, *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena)*, University of Utah Press, Salt City Lake, 1993, s. 24, 73 n. 46. Ocak ise Vefailiğin İsmaililerle ilişkili olabileceğini öne sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye Selçuklular Döneminde ve Sonrasında Vefâi Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı bir Yaklaşım)" *Belleten*, LXX, 2006, s. 147. İsmailileri yalnızca örgütsel bağlar uzantısı üzerinden görmek yanlış olacaktır. Güçlü bir teolojik ve felsefi üretim yapmış olan bu grubun izlerini düşünsel alanda da aramak bir o kadar ilginç olabilir.

ocak veya tekke/dergâh örgütlenmelerinin dinamiklerini yok saymak anlamına gelir ki, bu da Aleviliğin Safevi öncesi (ve sonrası) bu topraklarda varlığını nasıl sürdürdüğünü anlamamıza yardımcı olmaz.

Özellikle Alevi ocakları hakkında yakın dönem çalışmaları, bu geleneğin Safevilerden çok önceye ait olduğu hakkında ciddi veriler sunmaktadır.⁸ Safevi-Erdebil etkisi, politik tarih, kimi ritüellerin sistemleştirilmesi ve Alevi ocak örgütlenmesini kendisine bağlama alanında yürütülen girişimlerde görülebilir, fakat Alevi teolojisi ve ritüellerinin bir bütün olarak Safeviler tarafından yaratıldığını varsaymak, aynı zamanda Erdebil Dergâhı'nın tarihsel gelişimiyle uyuşmayan bir çok soruyu barındırır.

Safeviliğin Anadolu'daki etkisi, ortaya çıktığı 14. yüzyılın başlarından çok sonra şekil almıştır. Bu etkileşimin en somut ifadesi 'Buyruk' olarak bilinen kitaptır. Aleviler tarafından kabullenilmiş bu kitapların Anadolu'da tespit edilebilen en eski nüshası 1600'lı yıllardan gelmesine karşın, kitabın 16. yüzyılın ortalarından itibaren Alevilerin evlerinde olduğu genel kabul görmektedir. Buyruklar bireyler tarafından kopyalanarak çoğaltılmış olduğundan, bulunan nüshalar arasında kimi farklılıklar oluşmuştur. İçerik olarak belirgin bir Şii ve Sufi karışımına sahiptirler. Tarikatın gereklerinin yanı sıra Muhammed-Ali, İmamlar ve Onların takipçileri olarak dönemin Şahlarına sevgi gibi konular sıklıkla işlenmiştir. Safevilerin iktidarı ele geçirdikten sonra seçtikleri 12. İmamcı Şiilik ile Buyruğun içeriği arasında Ehl-i Beyt sevgisinin ötesinde bir ortaklık yoktur. Bu yüzden, Buyrukların içeriğinin, daha çok Anadolu Alevilerinin yaşattıkları gelenekler hesaba katılarak uyarlandığı varsayılır. Buyruk, bu gelenekleri kabul edilebilir bir Şii semsiyesi altına koyma ve Aleviler ile Safevi Şahları arasında bağları süreklileştirmek için bir işlev görmüştür. Bu yüzden Safevi girişimleri ve Buyruklar Aleviliğin evrimi açısından önemli dönemler olarak görülebilirler, fakat kaynağı değildirler.⁹

Buna karşın Safevilerin iktidarı ele geçirmelerinin tersten bir etkisi olmuştur. Orta Doğu'da Osmanlı ve Safevi ayrışmasına kadar Anadolu antik çağdan itibaren her zaman İran kökenli dinsel akımların etkisi altında olmuştur. Hurufiler ve Safeviler bunun en açık ve son örnekleriydi.

8 Aleviler ve Safeviler arası ilişkiler için bkz. Ayfer Karakaya-Stump, *Subjects of the Sultan, Disciples of the Shah: Formation and transformation of the Kizilbash/Alevi Communities in Ottoman Anatolia*, Harvard Üniversitesi Doktora Tezi, 2008.

9 Bu açıdan verilebilecek en önemli örneklerden biri, Alevilerde önemli bir dinsel bağı temsil eden musahiplik geleneğidir. Buyruklarda bu olgu detayla anlatılıyor olmasına ve Alevi topluluklarında temel bir dini-sosyal ritüel olarak yaşatılmasına karşın, bu geleneğin Safeviler veya Safevi İran'ında uygulandığına dair veri yoktur. Gerçi, 17. yüzyılın başlarından kalma bir kaynakta 'haq qarandach' (Hak Kardeşliği) adlı bir terimden bahsedilmektedir (Viladimir Minorsky, *Notes sur la secte des Ahlé-Haqq*. Ernest Leroux, Paris, 1921, s. 111) fakat bunun da ne derece yaygın olduğu ve Alevi musahipliği ile benzeri bir anlam taşıyıp taşımadığı belli değildir. Ayrıca, musahipliğin kaynağı olarak Buyrukları kabul etmek, bu geleneğin, Buyruklarla alakalı olmayan Ezidi ve Ehl-i Haq inançlarında neden çok önemli bir yer edindiğini açıklamaya yetmez.

Osmanlı-Safevi sınırı aynı zamanda Sünni ve Şii sınırlarını oluşturduğu için, iki bölge arası ilişkiler de giderek azaldı ve Anadolu, İran'da takibe uğrayan gruplar için sığınma yeri olma özelliğini yitirdi. Örneğin, bir son dönem akımı olan Noktaviler, 16-17. yüzyıllarda yaşadıkları Safevi baskılarından ancak Hindistan'a kaçarak kurtulabilmişlerdi. Anadolu'yu besleyen önemli bir entelektüel hattın kesilmiş olmasına paralel, 16. yüzyıldan sonra aynı zamanda dinsel gruplardaki renkliliğin azaldığını da görmekteyiz. Bir zamanlar yaygın olan Kalenderi, Haydari veya Abdallar gibi birçok grup, 16. yüzyıldan sonra ancak Bektaşilik içinde hızla erimişlerdir.¹⁰

Aslında Anadolu'daki Alevi topluluklarını yakından tanıyan ve Orta Doğu'da benzer düşüncelerin ortaya çıkışı hakkında bilgi sahibi olanlar, bu tarihin hiç de tek yönlü ele alınamayacağını farkındadırlar. Bir defa bölgede birbirine değişik ölçüde yakın gruplar vardır ve bunların Anadolu'yla bu erken dönemde ne derecede ilişki içinde oldukları henüz yeterince irdelenmemiştir. Örneğin, Ehl-i Haqlar ile büyük çaptaki benzerlikler nasıl açıklanmalıdır? Bu grubun varlığı, Aleviliğin Anadolu ile sınırlı olmadığını gösterdiği gibi bu tür akımların çok yakın coğrafyalarda farklı tarihsel dönemeçlerde oluşabileceğini göstermesi açısından da önemlidir.¹¹ Yine Şii şemsiyesi altında olmayan Ezidilerle benzeşen bir takım ortak rituel ve inanç temaları nasıl izah edilmelidir? Keza Nusayriler ve Durziler ile olan benzerlikler ve farklılaşmalar hangi dönemin ürünü olarak görülmelidir? Burada ortak bir tarihsel kökenden tutun da, bir birinden bağımsız hareket eden ve geniş bir yelpazeye yayılan faktörleri hesaba katmak gerekmektedir.

Bu örnek sorular, sonuç itibarıyla Anadolu Aleviliğinin yalnız 13. yüzyıl ve sonrasındaki gelişmelerle açıklanabileceği yönlü yaklaşımları sorgulamaya vesile olduğu gibi; Safevi etkisinin sınırlarını göstermesi açısından da önemlidir. Çünkü Safevi etkisi Anadolu'da belirleyici olsa bile, bu etki, diğer gruplarda gözlemlenen benzer anlayış ve ritüelleri açıklamaya yetmez.

Genel olarak Alevi ve benzeri grupların tarihi üç ana kaynağa referansla izah edilir. Bunlardan ilkinin tasavvuf oluşturup, kendi içinde üç dönemde ele alınır: Birincisi, 900'lere kadar karşılaşılan bireysel sufizmin ortaya çıkışı; ikincisi, 900-1250 arasında sistematize edilmiş kurallara dayanan tarikat oluşumları ve son olarak 13. yüzyılın ortalarından itibaren karizmatik dervişler çevresinde gelişen popüler sufizmdir.¹² İkinci ana kaynağı, Şii ve aşırı Alici gruplar oluşturur ve

10 Dipnot 4'te verilen çalışmalar bu açıdan örnekleri yeterince aktarmaktadır.

11 Ehl-i Haq ve Alevi inancı arasındaki benzerlikler yalnızca dinsel alanla sınırlı değildir. Ehl-i Haq inancının İran'daki mensuplarının önemli bir bölümünün dili Hewremani/Goranice'dir. Bunun, Türkiye'deki Kürt Alevilerin bir bölümünün dili olan Zazaca ile aynı kökten geldiği kabul edilir. Maalesef, bu konuda da şimdiye kadar ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Bu bağlamda Ehl-i Haq inancının yalnızca dinsel ritüellerini değil mitsel aktarımlarını da özellikle Dersim bölgesinde duymak titizlikle araştırılmayı beklemektedir. Bu hususta yapılmış bir derleme çalışma olarak bkz. Mehmet Bayrak, *Êzidi – Kızılbaş – Yaresan Kürtler (Belgelerle Kürdistan'da Gizli Dinler)*, Özge Yayınları, Ankara, 2014.

12 Bu sınıflandırma John S. Trimingham'a (*The Sufi orders in Islam*, Clarendon Press, Oxford, 1971) dayanmaktadır.

bunlar için de benzeri bir dönemlendirmeye gidilebilir. En başından itibaren farklı grupların varlığına tanıklık edilen ve yüksek rekabete sahne olmuş Şii tarihi de 900'lerden sonra önemli bir dönüşüm geçirmiştir.¹³ Üçüncü kaynak ise, geç antik İran kültürü ve dinsel dünyasının devamcıları olarak görülen Hürremiler benzeri hareket ve düşüncelerdir. Bu gruplar da 900'lü yıllardan sonra yeni bir evreye girmiştir.¹⁴

Farklı dinamiklere sahip olan bu üç ana akımın önemli ölçüde 9. ve 13. yüzyıllar arasında buluştukları ve birbirlerini etkileyip yeni düşünsel, dinsel ve muhalif hareketlerin oluşmasına vesile oldukları bilinmektedir. Alevi inancının sahip olduğu bütün önemli ilkeler bu dönem içerisinde tarikat temsilcileri, mistik düşünürler veya filozoflar tarafından ifade edilmiştir. Bu yüzden Aleviliğin tarihsel şekillenişini anlamak için bu dönemin daha yakından araştırılması ve anlaşılması gerekmektedir.¹⁵

Dönemleştirmenin mutlak olmadığı varsayılabilir. Özellikle de konumuz açısından önemli olan Vefailiğin, gerçekten de 12. yüzyılda faal bir örgütlenmeye başlamış olduğu daha fazla tarihsel veriyle desteklenebilirse, bu durum, popüler Sufizm olarak adlandırabilecek bir olgunun daha erken bir döneme ait olabileceğini gösterecektir. Diğer yandan, Vefailik gibi örgütlenmeleri her zaman basit, popüler Sufizm olarak nitelendirmek de sorunlu olabilir. Zira bu yaklaşım, dâhil olan grupların içlerinde barındırdığı ve sürdürmeyi başardıkları bilgi ve hafızayı görmezden gelmemize neden olabilir.

- 13 Son dönemlerde Türkiye'de kimi Alevi grupları ve bireylerince yürütülen tartışmalar, Aleviliği tarihsel ve teolojik bağlarından uzaklaştırma çabalarını içermektedir. Şiilik ve onun şemsiyesi altında kabul edilen farklı akımlar, bu tartışmaların ima ettiği çerçeveden çok daha fazla Aleviliği etkilemiştir. Dersim gibi görece izole sayılabilecek bir bölgede bile Şiiliğin sembolik ve içerik düzeyinde ne kadar etkili olduğu yadsınamaz. Tarihsel zeminden yoksun bu türden iddiaların önemli nedenlerinden biri, Türkiye'de Alevilik tartışmalarının genel olarak Şii akımlarının gelişimi hakkında yapılan araştırmalardan bihaber olarak sürdürülmesinden kaynaklanmaktadır. Şu çalışmalar bile Şiilik tarihi ve Anadolu Aleviliği arasındaki bağlar açısından epey bir bilgi sunmaktadır: Heinz Halm, *Die islamische Gnosis: die extreme Schia und die 'Alawiten*. Artemis Verlag, Zürich, 1982; Mohammed A. Amir-Moezzi, M.A., *The Devine Guide in Early Shi'ism: the Sources of Esotericism in Islam*, State University of New York Press, New York, 1994; Arzina R. Lalani, *Early Shi'i Thought: The Teachings of Imam Muhammad Al-Baqir*, I.B.Tauris, Londra, 2000; Farhad Daftary, *A History of Shi'i Islam*, I.B. Tauris, Londra, 1992.
- 14 İran, Orta Doğu'da gelişen dinler ve özelde Alevilik gibi akımlar açısından her zaman önemli bir rol oynamıştır. Alevilik açısından bakıldığında, bu inancın dini hafızasında yer alan Kerbela dışında bütün isimler de İran ile bir şekilde ilişkilidir: Horasan, Erdebil, Safevi, Hurufi, İsmaili vs. Buna rağmen, İran'ın etkisi Alevilik açısından birkaç cümle ile vurgulamanın ötesinde sistemli bir araştırmanın konusu olmamıştır. Bu konu ile fikir verebilecek çalışmalar için bkz. Geo Widengren, *Die Religionen Irans*. Kohlhammer, Stuttgart, 1965; Patricia Crone, *The nativist prophets of early Islamic Iran: rural revolt and local Zoroastrianism*, Cambridge University Press, New York, 2012; Milad Milani, *Sufism in the Secret History of Persia*, Acumen Publishing, Durham, 2013.
- 15 Aleviliğin tarihsel kökenlerini çok daha geniş bir birleşmenin sonucu olarak gören yaklaşımlar da vardır: "Bektaşî problemi üzerine eğilenler, üstleri Şii eğilimli bir Müslümanlıkla örtülü şamanî kalıntılar, sûfilik yoluyla sızmış gnostik ve yeni eflatuncu, hatta Manîci ve Budhacı öğeler ve ayrıca Yahudi-Hıristiyan karışmalar gibi değişik birçok etkinin varlığının görülebildiği eklektik (karmakarışık) bir inançlar sistemi ile karşılaşılır." (Irène Mélikof, *Uyur İdik Uyardılar: Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 119) Mélikof'un bu tespiti nasıl anlamak gerekmektedir? Aleviliğin temel ritüel ve prensiplerinin her birinin kökenini bir dini akımdan aldığını mı? Yani, cem merasimi Manî kaynaklıysa, musahiplik gnostik kökenlidir türünden mi? Ya da her Alevi ritüeli kendi içinde farklı katmanlardan oluşuyor yaklaşımla mı ele almak gerekiyor? Örnek olarak ocak sistemi, biraz erken Hıristiyanlık, biraz Manî, biraz da Budhist etkileşimlerin sonucunda mı oluştu? Elbette her iki yaklaşım da teorik olarak mümkün, fakat şimdiye kadar bunun somut ve ikna edici bir örneği sunulmamıştır. Kanımca, bu tür yaklaşımlar ciddi metodik sorunlar taşımakta ve Alevilik türü inançların daha bağımsız bir düşüncenin devamı olabileceği ihtimalini göz ardı etmektedirler. Philip Kreyenbroek bu sorunu şöyle ifade etmiştir: "Bu mezheplerin, özellikle Ehl-i Haqlar, deha yanları, birbirini izleyen birçok dinsel sistemin özelliklerini içlerine çekme ve asimile etmeyi, antik inançlarının özünden ödünç vermeden gerçekleştirmiş olma kapasitesinde yatmaktadır." Bkz. Philip G. Kreyenbroek, "Mithra and Ahreman, Binyamin and Malak Tawus. Traces of an ancient myth in the cosmogonies of two modern sects," Gignoux, P. (ed.), *Recurrent Patterns in Iranian Religions from Mazdaism to Sufism*, Special Issue of Studia Iranica, Paris, 1992, s. 67.

Bu dönemin önemi, yalnızca Aleviliğin düşünsel temellerinin şekillenmesiyle sınırlı değildir. Son yirmi yılın araştırmaları Anadolu Aleviliğinin ortaya çıkışında Ebu'l Vefa'nın rolüne dikkat çekmektedir. 11. yüzyılda yaşamış olan Ebu'l Vefa hakkındaki bilgiler destek buldukça, bu durum aynı zamanda, neden 13. yüzyıl öncesi gelişmeleri daha yakından izlemenin zorunlu olduğuna yeni bir boyut katar. Bu süreç kavradıkça da, Aleviliğin sadece bu erken dönemde Anadolu'da nasıl yayıldığı konusunda değil, aynı zamanda bu inancın 9. ve 13. yüzyıllar arasında ortaya çıkmış Nusayri, Ezidi, Ehl-i Haq ve İsmaililik gibi gruplarla olan ilişkisi ve bu bağlamda tarihsel ocakların oynadığı roller hakkında da daha doyurucu cevaplar verebileceğiz. Öyle ki, bizzat Aleviliğin tarihsel gelişimi konusunda muğlaklıklar olsa da, adı geçen bu grupların söz konusu zaman dilimi arasındaki evrimleri hakkında epey bir bilgi mevcuttur.

Ebu'l Vefa vurgusu, aynı zamanda bu seyyidin silsilesine dâhil olduklarını iddia eden ocak ailelerinin tarihsel önemini de arttırıyor. Eğer bu veri daha fazla kaynak ile desteklenirse, bu ailelerin erken dönemde oynadıkları rol, kurdukları örgütsel yapı ve bunun yayılma dinamiklerine şimdiye değin olduğundan daha fazla odaklanmak gerekmektedir. Bu durum ayrıca, kutsal ailelerin yalnız örgütsel düzeyde değil, aynı zamanda dinsel düşüncelerin ve akımların aktif taşıyıcıları olduğu yönünde de faal olduklarına işaret eder. Çünkü Alevi grupları arasında kimi ayrılıkların bu ocakların konumlarıyla ilgili olabileceği ihtimalini hesaba katmak gerekmektedir. Böyle bir girişimin dönem açısından demografik kaymalar, göçler ve toplumsal dönüşümler hakkında farklı bir bakışı zorunlu kıldığı açıktır.¹⁶

Bu tespitler, bir ikinci vurguyu yapmamızı da zorunlu kılmaktadır. Eğer Anadolu'da Alevilik 13. yüzyıl öncesi bir tarihe sahip ise ve bu onu bu dönem içerisinde Orta-Doğu'da aktif akımlarla yan yana getiriyorsa, o zaman, 13. yüzyıl sonrası gelişmeleri hangi bakış açısıyla değerlendirmek gerekmektedir? Örneğin, tarih sahnesine 14. ve 16. yüzyıllar arasında çıkmış Bektaşilik, Hurufilik, Noktavilik veya Safevilik gibi akımlar hangi kategoride ele alınmalıdır?

Veriler, Anadolu Aleviliğinin oluşumunda birbirini dışlamayan iki evrenin etkili olduğunu göstermektedir. İlki, 9. ve 13. yüzyıllar arası; ikincisi de 13. yüzyıl sonrası ve özellikle de 15. ve 17. yüzyıllar olarak verilebilir. Birinci dönem, genel olarak daha çok teolojik arka plan için önemli olurken, ikinci dönem örgütsel açıdan öne çıkmaktadır. Yine ilk dönem daha zengin bir düşünsel donanımına tanıklık etmişken, ikincisi daha fazla Şiilik ve sadeleştirilmiş düşüncelerin izlerini

16 Alevi ocaklarını kapsayan çalışmalar henüz başlangıç aşamasındadır. Oldukça önemli olmasına rağmen şimdiye kadar göz ardı edilmiş bu alanın bir bölümü hakkında bilgiler için bkz. Erdal Gezik- Mesut Özcan (haz.), *Alevi Ocakları ve Örgütlenmeleri*, Kalan Yayınları, Ankara, 2013.

taşımaktadır. Keza ilk dönem açısından tabandan gelen, kutsal aileler ve kişiler aracılığıyla bir yayılma söz konusuyken; ikinci dönemde daha fazla organize ve politik merkezlerden yönlendirilen bir yayılmaya tanıklık etmekteyiz. Alevilik içerisinde her iki dönemin farklı özelliklerini bulmak zor değildir, fakat bu listeyi sorumlu bir yaklaşımla detaylandırmak epey bir çalışma gerektirdiği kadar, tarihsel ilgiyi yeniden düzenlemekten de geçmektedir.

Bunun için de Alevi inancının temel ritüelleri, kavramları ve dinamikleriyle tarih arasında bir takım somut problematikler meydana getirmek gerekmektedir. İçinde Aleviliği belirleyen temel motiflerin olmadığı bir Alevi tarihi yazmak ya da Aleviliği yalnızca Anadolu'yla sınırlayıp, Orta Doğu'lu 'benzerdaşlarıyla' olan tarihsel ilişkisini görmemek ve yine Aleviler arasındaki farklılıkları göz ardı ederek tek tip bir Alevilik tarihçiliğini yapmak, Aleviliğin tarihsel kökenleri hakkında şimdiye değin sıraladığımız soruları cevaplamamızı güçleştirmektedir. Bu eksikliği şu şekilde tarif etmek belki daha yerinde olur: Aleviliğin tarihsel kökeni gibi büyük bir soruyla meşgul olmak yerine, örneğin bu inancın en temel özelliklerinden biri olan cem merasiminin tarihsel gelişimini yazmak çok daha anlamlı ve sonuç alıcı olabilir. Bu somut soru ile uğraşmak, kimilerinin varsaydığı gibi, ne daha az entelektüel çaba sarf etmek anlamına gelir, ne de daha az bilimsel bir değer taşır. Çünkü bunun için, her şeyden önce sürdürüle gelen cem merasimlerini tüm varyantlarıyla tespit etmek, sonra da bu veriler uzantısında kaynaklarda iz sürmek gerekmektedir ki, bölgenin karmaşık düşünsel ve dinsel tarihi açısından bunu gerçekleştirmek hiç de kolay değildir. Bu yönde çabalar Alevilik tartışmalarını soyut tekrarlardan kurtaracağı gibi, somut verilerle bağını kurarak anlamsız bir kısır döngüye hapsolan tarih yazımından uzaklaşılmasını da sağlayacaktır. Sonuçların ne kadar şaşırtıcı, ufuk açıcı ve bir o kadar da öğretici olacağını ayrıca belirtmeye gerek yok bile.